

TE'VİLÜ MUHTELİFİ'İ-HADİS

lemiştir. İbn Kuteybe'nin eseri bir yandan takdir görmüş, bir yandan eleştirilmiştir. İbnü's-Salâh'a göre müellif bazı yorumlarında isabet etse de bazılarında yetersiz kalmış, bulunabilecek daha güzel ve sağlam örneklerle yer vermemiştir. Nevevî, İbn Kuteybe'nin ihtilâflı hadislerin çoğunu değerlendirmekten kaçındığını, Süyûtî ise onun hadis yorumlayabilecek kapasiteye sahip bulunmadığını belirtmiştir. İbn Kuteybe ayrıca aşırı saldırgan bir üslup kullanmak, bilmediği ve üstesinden gelemeceği konulara girmek, ayrıca Müşebbihe ve Kerrâmiyye'nin görüşlerine meyletmekle de suçlanmıştır (*DİA*, XXI, 569).

Yorumlarındaki başarısı bir yana *Te'vilü muhtelifi'l-hadis*, yazıldığı döneme kadar hadise ve hadisçilere ne tür eleştirilerin yapıldığını göstermesi ve günümüzdeki hadis tartışmalarıyla mukayese imkânı vermesi bakımından ayrıca önemlidir. İbn Kuteybe'nin kendi zamanına kadar bu eleştirilere cevap verilmediğini söylemesi eserini daha da değerli kılmaktadır. Ondan önce Şâfiî özellikle fıkıh konularıyla ilgili rivayetler arasında görülen ihtilâfları ele almıştı. İbn Kuteybe'nin eseri ise rivayetlere yönelik genel anlamdaki eleştirileri cevaplayan, daha çok akîdeye ve kelâma dair rivayetlerde görülen ihtilâfları ele alan bir tür tartışma kitabıdır. Bu sebeple eserde karşı görüşü savunular hakkında söylenenlere ihtiyatla yaklaşmak gerekir. Öte yandan İbn Kuteybe'nin eleştirdiği kişiler arasında hadisçiler tarafından güvenilir sayılan Basra Kadısı Ubeydullah b. Hasan ile Ebû Hanîfe'nin de bulunması, bu dönemde hadisçilerle fukaha ve kelâmcılar arasındaki gerginliğin ileri boyutlara ulaştığını göstermektedir. Eserdeki en sert eleştiriler Mu'tezile'ye yöneliktir. Bundan dolayı Şâfiî'nin, hadisleri "ihtirasız ve nazikâne" bir şekilde tartışmasına karşılık İbn Kuteybe'nin sert bir üslup kullanmasını kelâm ve hadis ilimlerinin Şâfiî döneminde henüz bir ekol haline gelmemiş olmasıyla açıklamak yerine (Lecomte, V/1 [1981, s. 26] mihne sonrasında yaşanan gerginliklere bağlamak daha doğrudur.

Te'vilü muhtelifi'l-hadis, Muhammed b. Tâhir b. Muzaffer es-Sincârî tarafından *el-Muğîs min Muhtelifi'l-hadis* adıyla ihtisar edilmiştir (Kettânî, s. 336). *Müşkilü'l-hadis*'inde eserden yararlanan İbn Fûrek, İbn Kuteybe'yi zaman zaman eleştirmiştir. M. Zâhid Kevserî'nin bu esere *Ref'u'r-reybe 'an teħabbu'tati İbn Kuteybe* adıyla yazdığı basılmamış bir rediyesi vardır (*Maķâlât*, s. 39). Kevserî, İbn

Kuteybe'nin Tevrat ve İncil'den sahih olduğunu söyleyerek yaptığı nakilleri eleştirmekte, Ebû Hanîfe'ye yönelttiği ithamları reddetmektedir.

Eser birçok defa yayımlanmıştır (nşr. Mahmûd Şükrî el-Âlûsî, Kahire 1323; nşr. Mahmûd Şehbenderzâde, Kahire 1326, 1362; nşr. Seyyid Ahmed Sakr, Kahire 1378/1958, Beyrut 1393/1973; nşr. Muhammed Zührî en-Neccâr, Kahire 1386/1966, Beyrut 1393/1973, 1991; Beyrut 1405/1985; Mekke 1406/1986; nşr. M. Abdülkâdir Ahmed Atâ, Beyrut 1408/1988; nşr. M. Muhyiddin Asfar, Beyrut 1989, 1999; nşr. M. Nâfi' Mustafa, Amman 2004; nşr. Saîd b. Muhammed Sinnârî, Kahire 2006; nşr. Ebû Üsâme Selîm b. İd, Kahire 2006; Beyrut, ts.; Kahire, ts.). *Te'vilü muhtelifi'l-hadis*, Gérard Lecomte tarafından Fransızca'ya (*Le traité des divergences du hadith d'Ibn Qutayba*, Dımaşk 1962) ve Mehmet Hayri Kırbaoğlu tarafından Türkçe'ye (*Hadis Müdafası*, İstanbul 1979) tercüme edilmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

İbn Kuteybe, *Te'vilü muhtelifi'l-hadis* (nşr. M. Zührî en-Neccâr, Kahire 1386/1966, s. 3-13, 15, 21, 93-94, 138, 147, 155, 195, 199, 206, 208, 213, 229, 261, 282, 291, 314; İbn Fûrek, *Müşkilü'l-hadis* (nşr. Abdülmü'tî Emîn Kal'acî), Halep 1402/1982, s. 20-21; İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadis*, s. 285; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, III, 358; Süyûtî, *Tedribü'r-râvî* (nşr. Abdülvehhâb Abdülâtîf), Medine 1379/1959, s. 387; Kettânî, *er-Risâletü'l-müstetrafe* (Özbek), s. 336; M. Zâhid Kevserî, *Maķâlât*, Kahire, ts. (Matbaatü'l-envâr), Ahmed Hayrî'nin mukaddimesi, s. 39; Ayhan Tekineş, *Hadisleri Anlama Problemi*, İstanbul 2002, s. 283-292; M. Tayyib Okuç, "Dımaşk'taki Fransız Enstitüsünün Son İslâmî Neşriyatı", *AçıkFD*, XIV (1966), s. 288-289; G. Lecomte, "Şâfiî'nin İhtilâfî'l-hadis'inden İbn Kuteybe'nin Muhtelifü'l-hadis'ine" (trc. İbrahim Kâfi Dönmez), *İslâm Medeniyeti*, V/1, İstanbul 1981, s. 6, 17, 26; Yusuf Şevki Yavuz, "el-İhtilâf fi'l-lafz", *DİA*, XXI, 569.

HÜSEYİN HANSU

TE'VİLÜ MÜŞKİLİ'İ-KUR'ÂN

(تأويل مشكل القرآن)

İbn Kuteybe'nin
(ö. 276/889)Kur'an-ı Kerim'e yönelik itirazlara
cevap verdiği eseri.

Kitabın ismi kaynaklarda *Kitâbü'l-Müşkil*, *Müşkilâtü'l-Kur'an*, *Kitâbü (Te'vilü) Müşkilü'l-Kur'an* gibi farklı şekillerde yer almaktadır. İbn Kuteybe de eserinden bahsederken "fi Kitâbi'l-Müşkil, fi Kitâbi Te'vilü'l-müşkil, kitâbi / kitâbünâ, el-müellef fi müşkilü'l-Kur'an" gibi ifadeler kullanmıştır (*Tefsirü ğaribi'l-Kur'an*, s. 39, 41, 42; *Te'vilü*

lû muhtelifi'l-hadis, s. 63, 159; *Edebü'l-kâtib*, s. 21). Müellifin Kur'an ilimlerine dair yaptığı ilk çalışma olan eserde yer alan bazı ifadelerden ve atıflardan anlaşıldığı kadariyle İbn Kuteybe, *Te'vilü müşkilü'l-Kur'an*'i eserlerinin büyük bir kısmını yazdıktan sonra gözden geçirerek bazı ilâvelerde bulunmuş, *Vücûhü'l-kur'ât*, *Ğarîbü'l-Kur'an* ve *Te'vilü muhtelifi'l-hadis* gibi sonraki eserlerine işaret etmiştir. Müellif eserini Kur'an'a ta'nenlerin, fitne çıkarmak için onun müteşâbihlerine uyanların Kur'an'da çelişki, lahn ve nazım bozukluğu gibi kusurlar bulunduğu yolundaki iddialarına cevap vermek amacıyla kaleme aldığını belirtmektedir (s. 22-23).

Te'vilü müşkilü'l-Kur'an kısa bir girişten sonra on yedi bölüme ayrılmaktadır. İçerdiği mecaz, istiare, temsil, kalb, takdim ve tehirlere sebebiyle Kur'an'ın tercümesinin mümkün olmadığı görüşünü benimseyen müellif Kur'an'da kusur ve çelişki bulunduğunu iddia edenlerin delillerini tartışmaktadır. Bu iddiayı ileri sürülen kıraat farklılıklarını da bir çelişki gibi göstermeye çalışmışa da İbn Kuteybe bunların iddialarına karşılık vermiş; yedi harf, kıraat farklarının temel sebepleri, sahâbe mushafları arasındaki bazı farklılıkları ayrıntılı biçimde ele almıştır. Bu arada Kur'an'da birbiriyle çelişen âyetlerin varlığı iddiasına da cevap verilmektedir. Kur'an'daki müteşâbihi Allah'tan başkasının bilip bilemeyeceği hususunun tartışıldığı eserde mecaz konusu istiare ve makiüb gibi alt bölümleriyle birlikte geniş yer kaplamaktadır. Kur'an-ı Kerim'de bunlarla ilgili birçok örnek bulunduğu ve bazı âyetler hakkında itirazlar ileri sürüldüğü için konu etraflıca işlenmiştir. Eseri neşreden Seyyid Ahmed Sakr kitabın en önemli kısımlarını bu bölümlerin teşkil ettiğini söyler. Çünkü bunlar, Câhiz'in kitapları ile İbnü'l-Mu'teziz'in *el-Bedî'i* arasında sıkışıp kalan belâgat ilminin eksik yanlarını tamamlamaktadır (*Te'vil*, neşredevinin girişi, s. 82). Ancak mecazdan sonra hemen istiareye geçilip teşbihe yer verilmesi bir eksiklik kabul edilebilir (Selâm, *Eşerü'l-Kur'an*, s. 116). Hazif ve ihtisar, tekrar ve ziyade, kinaye ve ta'riz, lafzın zâhirinin mânasına muhalefeti ve hurûf-ı mukattaa kitapta ele alınan diğer konulardır. Sûrelerdeki müşkil lafızların te'vil ve tefsirini yapan müellif birden fazla anlam içeren "kazâ, hüdâ, ümmet, din, metâ', hisâb" gibi kırk sekiz Kur'an kavramını, "keeyyin, eyyâne, bel" gibi yirmi dokuz edati, "kâde, teâle, helümme" gibi altı çekimsiz fiilin anlamını ve dil özelliklerini in-

celemektedir. *Te'vilü müşkili'l-Kur'an*, müşkil lafızları açıklanan otuz sekiz sûrenin mushaf tertibine göre sıralanmaması ve aynı sûrenin tekrarlanması gibi (meselâ Bakara ve En'âm sûreleri dörder, Nisâ ve Nahl sûreleri üçer defa) sebeplerden ötürü eleştirilmiş, karışık bir iç düzene sahip olduğu ileri sürülmüştür. Eserin kaynakları arasında Yahyâ b. Ziyâd el-Ferârî'nin *Me'âni'l-Kur'an*'ı yanında Halîl b. Ahmed, Sîbeveyhi, Ali b. Hamza el-Kisâî, Ma'mer b. Müsennâ, Abdürrezzâk es-San'ânî, Ahfeş el-Evsat ve Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm gibi birçok âlimin eserleri sayılabilir.

Başta Taberî olmak üzere müfessir ve âlimler İbn Kuteybe'nin yorumlarını eserlerine almış, bunları çok defa isim belirtmeden nakletmiştir. Öte yandan İbn Fâris'in İbn Kuteybe'nin eserinden etkilediği, *Mu'cemü mekâyisi'l-luğa* adlı eserinde tek lafzın birçok anlama gelmesi konusunda bu etkinin açıkça görüldüğü, fikhü'l-luga (lengüistik) ve Araplar'ın söz söyleme yöntemlerine dair *eş-Şâhibî fi fikhil-luğa'yı* telif ederken *Te'vilü müşkili'l-Kur'an*'dan yararlandığı ifade edilmektedir. Ancak İbn Fâris bunu açıkça söylemekten kaçınmış ve alıntılarında çoğunlukla meçhul sigası kullanmıştır (*Te'vil*, neşredenin girişi, s. 83-84). Ebû Bekir İbnü'l-Enbârî'nin *Te'vilü müşkili'l-Kur'an*'ı eleştirmek için *Risâle fi'l-müşkil* adıyla günümüze ulaşmayan bir eser kaleme aldığı (Sezgin, VIII, 163) ve İbnü'l-Enbârî'nin *Kitâbü'l-Ezdâd*'da İbn Kuteybe'ye yönelik bazı eleştirilerde bulunduğu belirtilmektedir (*Te'vil*, neşredenin girişi, s. 70-74; Sellâm, *İbn Kuteybe*, s. 39). İbn Mutarrif el-Kinânî, *Te'vilü müşkili'l-Kur'an* ile İbn Kuteybe'nin bu eserini tamamlayıcı nitelikteki *Ğaribü'l-Kur'an*'ını mushaf tertibine göre düzenleyerek *Kitâbü'l-Kurayn* adlı eserini meydana getirmiştir (Kahire 1355). Seyyid Ahmed Sakr, her iki eseri de bozduğu ve kendi eserinde İbn Kuteybe'ye nisbet edilemeyecek ifadeler yer verdiği için İbn Mutarrif'i sert bir dille tenkit etmiştir (*Te'vil*, s. 59, dipnot 1, neşredenin girişi, s. 84-85).

Çok sayıda yazma nüshası bulunan eser ilk defa Kahire'de yayımlanmış (1935), ilmi neşri Seyyid Ahmed Sakr (Kahire 1954, 1973, 1981), Ömer Muhammed Saîd Abdülazîz (Kahire 1989) ve İbrâhim Şemseddin (Beyrut 2007) tarafından gerçekleştirilmiştir. Mustafa Kurt, *Te'vilü müşkili'l-Kur'an* ve *Ğaribü'l-Kur'an*'a dayalı olarak *Hicri III. Asırdaki Tefsir Çalışmaları ve İbn Kuteybe'nin Tefsir An-*

layışı adıyla bir doktora tezi (1990, MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü; *İbn Kuteybe ve Tefsir Anlayışı* adıyla basılmıştır, İstanbul 1996), Floyd MacKay (1991, *Ibn Qutayba's Understanding of Quranic Brevity*, McGill University) ve Galip Kolcu (1999, *İbn Kuteybe'nin Te'vilü Müşkili'l-Kur'an'da Kur'an'ı Savunma Yöntemi*, AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü) yüksek lisans tezi hazırlamıştır. Yûsuf Rahmân'ın "Ellipsis in the Qur'an: A Study of Ibn Qutayba's Ta'wil Mushkil al-Qur'an" başlıklı bir yazısı bulunmaktadır (*Literary Structures of Religious Meaning in the Qur'an*, ed. Issa J. Boullata içinde, Surrey 2000, s. 277-291).

BİBLİYOGRAFYA :

İbn Kuteybe, *Te'vilü müşkili'l-Kur'an* (nşr. Seyyid Ahmed Sakr), Kahire 1393/1973, s. 22-23, 59, dipnot 1; ayrıca bk. neşredenin girişi, tür.yer.; a.m.f., *Tefsiru Ğaribi'l-Kur'an* (nşr. Seyyid Ahmed Sakr), Beyrut 1398/1978, tür.yer.; a.m.f., *Te'vilü muhtelifi'l-hadis* (nşr. Abdülkâdir Ahmed Atâ), Beyrut 1408/1988, s. 63, 159; a.m.f., *Edebü'l-kâtib* (nşr. Ali Fâûr), Beyrut 1408/1988, s. 21; İbnü'n-Neđim, *el-Fihrist* (Tecdüdü), s. 86; *Keşfü'z-zunûn*, II, 1695; Brockelmann, *GAL*, I, 122; *Suppl.*, I, 186; Sezgin, *GAS*, VIII, 162-163; IX, 158; M. Zağlül Sellâm, *İbn Kuteybe*, Kahire 1980, s. 39; a.m.f., *Eşerü'l-Kur'an fi te'vâvürin-nakdi'l-Arabî*, Kahire, ts. (Dârü'l-maârif), s. 116; Ahmed Abdülbâki, *Min a'lâmi 'ulemâ'i'l-Arab fi'l-kamî's-şâli'i'l-hicri*, Beyrut 1990, s. 139-164; Mustafa Kurt, *İbn Kuteybe ve Tefsir Anlayışı*, İstanbul 1996, s. 95-98, 127-133; G. C. Anawati, "Textes arabes anciens édités en Egypte au cours de l'année 1954, 1969 a 1973", *MIDEO*, II (1955), s. 272-275; XII (1974), s. 122-123.

ABDÜLHAMİT BİRŞİK

TEVKİ' (التوقيع)

İslâm devletlerinde hükümdarın kararı, bunun yazılı belgeleri ve mühür anlamında resmî yazışma terimi.

Sözlükte "düşmek" anlamındaki **vak'** (vukü) kökünden türeyen **tevkî'** "(yağmur) toprağa düşmek, tesir ve icra etmek" mânasına gelir. Terim olarak "menşur, pervâne, ferman, berat, tuğra ve mühür" anlamında kullanılır. İnşâ sanatında ilk defa Sâsânî imparatorlarının tevkî'leri zikredilir. Emevî halifeleri herkese açık divanlarda kendilerine takdim edilen arzları (dilekçe) kâtiplerine okutur ve bunlar hakkında verdikleri kararlar **tevkîât** kelimesiyle ifade edilirdi. İlk dönemde halifeler tevkî'leri kendi elleriyle yazarlardı. Sonradan bu kararlar görevliler tarafından bazı usullere göre kaleme alınmış ve bu işleme "tevkî' ale'l-kısa" denilmiştir. Hârûnürreşîd, vezirlerin nüfuzlarının artması

üzerine bu yetkiyi Ca'fer b. Yahyâ el-Bermekî'ye tevdi etmiştir. Tevkî' divanı da aynı dönemde ortaya çıkmıştır. Abbâsiler devrinde vezirler yanında Mısır valileri de tevkî' yetkisine sahipti.

Mısır'da Fâtımî divanında da dilekçelerle uğraşan bir kâtip vardı. Bu işle görevli en yüksek rütbeli kâtime **muvakki'** denilmekteydi. IV. (X.) yüzyılın ikinci yarısından itibaren Türk devletleri hükümdarları şahsî alâmetlerini kullanmada Abbâsî halifelerini takip etmiştir. Gazneli Mahmud'un tevkîi "va'llâhu hüve'l-Mahmûd", oğlu ve halefi Muhammed'in ki "tevekkeltü ale'l-lah" idi. Diğer Gazneli sultanlarının da tevkî'leri mevcuttu (*Mücmelü't-tevârih ve'l-kısaş*, s. 428-429). Meyhenî, Büyük Selçuklular'da iki türlü tevkîin bulunduğunu, birinin nişan (tuğra, alâmet), diğerinin ferman için kullanıldığını, nişan için olanın "el-hamdülillâh alâ niâmihî, hasbiyallah vahdehû" gibi Allah'a hamdi içeren ibareler taşıdığını, ferman için olanın mektubun maksadını anlatan kısa bir fasıldan meydana geldiğini söyler (*Destûr-ı Debîrî*, s. 29). Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in başlangıçtaki tevkîi çomak şeklinde olup bu işaret hânedanın paralarında da görülen Kinik boyunun damgasıdır. Tuğrul Bey daha sonra "i'timâdî ale'llah" ibaresini kullanmıştır. Sultan Sencer'in alâmeti altta tuğra kavsî ve üstte dua cümlesi "tevekkeltü ale'llah" şeklindeydi. Selçuklu sultanlarına ait tevkî'lerin kısa birer dua biçiminde oluşu İslâmî geleneğe uymalarıyla açıklanmaktadır (diğer Selçuklu sultanlarının tevkî'leri için bk. *Mücmelü't-tevârih ve'l-kısaş*, s. 429-430). Büyük Selçuklular döneminde iktâ tevcihi sultanın emir ve tevki olmadan yapılmıyordu. Selçuklular'ın diğer kollarında da tevkî' görülür. Tevkî' geleneği Selçuklular'ın ardından diğer hânedanlara da geçmiştir. Hârizmşah Muhammed b. Tekiş bir ara evraka tevkî' yazmaya vakit bulamamış ve "i'timâdî ale'llah vahdehû" şeklindeki tevkîini basmak üzere kızı Han Sultan'ı görevlendirmişti. Nesevî, Celâleddin Hârizmşah için süslü bir tevkî' (tuğra-yi tevkî') hazırlamış, ancak sultan babasının tevkîini kullanmıştır.

Tevki' ve alâmetin birbirinden farklı tezimlere işaret ettiği de ileri sürülmüştür. Tevkîin başlangıçta hükümdarın belge üzerindeki imzası olduğu, bundan dolayı hükümdarın kendi eliyle yazdığı alâmetten ayrıldığı kabul edilmektedir (*İA*, XII/1, s. 217). Diğer yandan Türk hânedanlarında tuğranın üçüncü bir işlevi vardı; tuğra genelde kabileye has bir işaret yerine alâmet olarak kullanılmıştır. Büyük Selçuklular'da